

Леонід Тимошенко*

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ БРАТСТВО РІЗДВА ХРИСТОВОГО У СВІТЛІ МАЛОВІДОМИХ ТА НОВОВІДНАЙДЕНИХ ДЖЕРЕЛ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI – XVII ст.)

Історія церковних братств Київської митрополії зберігає чимало дискусійних питань. Так, у літературі неоднозначно трактуються проблеми, пов'язані із походженням братств, їх типологією, наданням ставропігійних/автономних прав, конфліктами з ієрархією, причинами тривалої і жорсткої боротьби проти унії. Вочевидь, сьогодні варто визнати, що різноманітні версії про генезу братств, які висловлювались у різний час різними дослідниками, можна і потрібно брати до уваги, але з певною долею поміркованості, позаяк більшість з них перетворились на історіографічний факт. Ю. Шустова нещодавно з сумом резюмувала, що використовуючи одну чи декілька відомих версій, “неможливо передати повноту того складного процесу, який привів до утворення наприкінці XVI ст. у Речі Посполитій братств...”¹. Напевно, це пов'язано з тим, що раніше історія братств Київської митрополії, в тому числі питання про їх генезу в XVI ст., розглядались чи в межах історіографічного дискурсу періоду становлення української національної історіографії з її закономірним ухилом (і авансами) в бік національного руху, як це було в часи М. Грушевського; чи в жорстких умовах російської православної ідеології дожовтневої доби, відомої своєю ворожістю до всього оригінального в українській та польській церквах та культурах; чи, нарешті, в не менш підцензурних умовах радянської доби, коли дослідження братств було підпорядковане завданню їх всілякої секуляризації, тобто, штучного відокремлення братських установ від церкви з відповідним акцентуванням світських форм діяльності.

Незважаючи на те, що в літературі достатньо добре акцентована роль братств в національно-культурному відродженні, зокрема, в розвитку книгодрукування та шкільництва, а також їх участь в суспільно-політичних процесах ранньомодерної доби, досі відсутня повна статистика братського руху, а сучасна історіографія продовжує страждати від важкої спадщини атеїстичного радянського минулого. На мою думку, слід виходити із засади, що братства були саме мирянськими релігійними організаціями, а в їх історії світські форми діяльності були лише однією зі складових, які характеризують досить багаті і різноманітні форми і прояви братського руху. Сьогодні також зрозуміло, що братський рух був досить неоднорідним явищем і зберігав суттєві відмінності церковно-юрисдикційного, релігійно-культурного та регіонального характеру. Досі докладно не висвітленою є проблема ролі світських магнатів у братському

*Тимошенко Леонід Володимирович – кандидат історичних наук, професор, декан Історичного факультету Дрогобицького державного університету ім. І. Франка.

¹ Шустова Ю. Э. Документы Львовского Успенского ставропигийского братства (1586 – 1788). Источниковедческое исследование. – Москва, 2009. – С. 81.

русі, зокрема, й протектора православної церкви князя Василя-Костянтина Острозького.

Підсумовуючи наведені та інші історіографічні спостереження, варто визнати, що, за невеликими винятками, братська дослідницька проблематика страждає певною консервативністю з домінуванням застарілих стереотипів. Так, автори рідко коли виходять за межі усталеного тематичного канону, повторюючи численні помилки і недотягнення минулого². У діяльності братств практично не вивчаються ментальні, культурні та, й значною мірою, релігійні сюжети, зрештою, сьогодні вкрай потрібні пошук і залучення до наукового дискурсу нових джерел.

Сьогодні варто акцентувати питання: чим все-таки був братський рух у XVI ст. ? Процесом масового заснування братств, як про це, в основному, писали раніше, чи чимось іншим: наприклад, самобутньою, неповторюваною в жодній іншій православній спільноті формою мирянської організації парафіян зі специфічними релігійно-культурними та інституційними параметрами (наприклад, поширенням ставропігійних прав, акцентуванням релігійних аспектів мирянського життя та ін.). Дотримуючись переконаності в тому, що братський рух був досить неоднорідним явищем, варто погодитись з іншою аксіомою: це був саме рух, позаяк братства об'єднувало поширення взірцевих статутів, вони розвивали жваві контакти між мирянськими осередками, процес розбудови братств знайшов підтримку вищої церковної ієрархії, зокрема, київських православних митрополитів (Онисифор Дівочка і Михайла Рагоза) і світських патронів (найбільш яскравий приклад – князь В.-К. Острозький), координувалися спільні дії у боротьбі проти унії³.

Братський рух набув рис інституційного вигляду в XVI ст. під впливом західних (переважно річпосполитських) взірців на основі місцевого варіанту православної культури. Зокрема, ставропігія братств сформувалась винятково на грецьких релігійних засадах. Неоднорідність процесу розбудови братств чіткіше простежується на тлі виокремлення відмінностей церковно-юрисдикційного, релігійно-культурного та регіонального характеру.

² Див., напр.: *Рощина Л. О.* Благодійна діяльність українських братств / Л. О. Рощина // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 1. – С. 38-42; *Гришук М.* Роль Львівського Успенського братства у збереженні української культурно-національної самобутності / М. Гришук // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2010 рік / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. – Кн. I. – Львів, 2010. – С. 298-304; *Матковська О.* Участь діячів Львівського братства у церковному русі (кінець XVI – перша половина XVII століття) / О. Матковська // Там само. – С. 584-602 та ін.

³ Характерні риси явища як руху для XVI ст. визначає С. Лукашова: на її думку, це ті братства, “чиї організаційні принципи були близькими” і які координували свою діяльність зі “ставропігіонами”. Водночас, дослідниця стверджує, що не всі братства були членами руху (наприклад, “медові” братства, а також підвладні єпископам). Крім того, вона виділяє такі складові “солідарності” учасників: визнання старшинства львівського братства, регулярні контакти між братствами, спільні акції, близькість ідейних та організаційних принципів. Однією з найважливіших ознак була участь у засіданнях помісних соборів (*Лукашова С. С.* Миряне і церковь: Религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. – Москва, 2006. – С. 142-148). На жаль, С. Лукашова не ввела поняття “інституційності” братств, вважаючи їх неканонічною структурою православної церкви.

Важливим дискусійним аспектом є питання хронології початків братського руху, яке є складовою більш широкої проблеми генези братств. Сьогодні сформувались дві основні точки зору, що належать львівським історикам: Я. Ісаєвичу, який визнає свідчення джерел про існування організацій парафіян у Львові до 1586 р., але пов'язує оформлення братства як інституції лише з грамотою патріарха Йокима 1586 р.⁴, і М. Капралю, який стверджує, що, незважаючи на те, що слово “братство” до 1586 р. не вживалось, мирянські організації існували раніше⁵. Одним із давніх контраргументів Я. Ісаєвича зводиться до того, що патріархи погано розбиралися у справах Київської митрополії, і, не знаючи місцевої мови, підписували все, що їм підсовували в поспіху під час їх короткочасного візитування Київської митрополії.

Не входячи в дискусію про те, чи існували братства у XV ст., варто придивитись прискіпливіше до більш докладних свідчень про братства, які з'являються в середині – другій половині XVI ст. Гадаю, що більш уважний аналіз відомих джерел до історії братств досліджуваного періоду дозволяє сьогодні говорити не просто про початок чи активізацію братського руху, а про його початковий період як процес інституалізації цього явища в розвитку Київської митрополії. Причому, інституційний розвиток був обов'язково пов'язаний з появою братських статутів від їх початкових нерозвинених форм до класичного формуляру у формі ставропігії. Якщо Я. Ісаєвич у періодизації історії львівського братства виділяє “достатутний” час, маючи на увазі лише “передісторію” мирянської організації⁶), то Ю. Шустова нові явища в розвитку братського руху відносить до кінця XVI ст., хоча й слушно зауважує, що братства нового типу суттєво відрізнялись від попередніх організацій того ж кшталту. На її думку, обмаль джерел не дозволяє нині простежити еволюцію давньоруських братчин до братств кінця XVI ст.⁷

Ю. Шустова також докладно проаналізувала погляди істориків на генезу Львівського Успенського братства, а також перші писемні згадки про існування

⁴ *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль у розвитку української культури XVI - XVIII ст. – Київ, 1966. – С. 31-33; *Його ж.* Найдавніші документи про діяльність братств на Україні / Я. Д. Ісаєвич // *Історичні джерела та їх використання.* – Київ, 1962. – Вип. 2. – С. 22-34.

⁵ Див.: *Капраль М.* Історіографія Львівського Успенського братства / М. Капраль // *Україна в минулому.* – Вип. 1. – Київ-Львів, 1992. – С. 54-71; *Його ж.* Чи існувало Львівське Успенське братство перед 1586 роком? / М. Капраль // *Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні. Доповіді та повідомлення наукової конференції 4 – 5 квітня 1996 року.* – Львів, 1996. – С. 8 – 12; *Його ж.* Брати Рогатинці старійшини Львівського Успенського братства / М. Капраль // *Україна в минулому.* – Вип. 2. – Київ-Львів, 1992. – С. 50-60; *Його ж.* Актові матеріали до біографії Івана Красовського за 1574 – 1619 рр. / М. Капраль // *Україна в минулому.* – Вип. IV. – Київ – Львів, 1993. – С. 90-131. Див. також публікації джерел та праці автора: *Капраль М.* Привілеї національних громад міста Львова (XIV – XVIII ст.). – Львів, 2000. – С. 6-15, 38-119; *Його ж.* Національні громади Львова XVI – XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 62-72, 102-113.

⁶ *Ісаєвич Я.* Історія Львівського Успенського братства: проблеми періодизації / Я. Ісаєвич // *Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні. Доповіді та повідомлення.* – С. 6.

⁷ *Шустова Ю. Э.* Документы Львовского Успенского ставропигийского братства (1586 – 1788). Источниковедческое исследование. – С. 81.

організації львівських міщан в XV – середині XVI ст. З думкою М. Капралія про існування мирянської організації наприкінці XV ст. вона не погоджується, вважаючи більш справедливою аргументацію Я. Ісаєвича. Дослідниця визнає, що найдавніша згадка “братство” відноситься до 1544 р., згадує два перших (“архаїчних”) братських статuti львівських передмість 1542 і 1544 р. Водночас, Ю. Шустова прагне по-новому осмислити “схему” виникнення Успенського братства, ставлячи її в контекст національно-релігійного, політичного й економічного гноблення українського населення Львова, коли найбільш активні міщани Руської вулиці почали виступати від імені всієї української громади⁸. Як і Я. Ісаєвич, Ю. Шустова наполегливо дошукується вживання слово “братство” в джерелах середини століття і, не знаходячи такого підтвердження, висновує, що при Успенській церкві у Львові до 1586 р. існувала лише “організація мирян”. На її думку, лише у 80-х рр. склалися умови для уконституювання братства, чому сприяли і умови та завдання розвитку українського (очевидно, світського) і церковного руху⁹. У параграфі про статутні документи львівського братства Ю. Шустова все ж погоджується з думкою, що в середині XVI ст. на львівських передмістях виникли дві церковні організації – братства, хоча про їх діяльність нічого й невідомо¹⁰. У згаданих твердженнях можна побачити прагнення дослідниці чітко розмежувати зародки братського руху на середмісті (Успенське братство) і передмістях (Благовіщенське і Миколаївське братства). На мою думку, суперечливість такого доволі штучного поділу заперечується самою дослідницею, яка далі вдається до порівняльного аналізу архаїчних статутів передміських братств з пізнішим статутом Успенського братства, бачачи в них пряму спадкоємність. Нагадую, що Ю. Шустова є прихильницею концепції розвитку братств як осередків середньовічних міщанських корпорацій, що вказує на очевидну секуляризацію в навітленні історії явища.

Розглядаючи питання про нерівномірність розвитку братського руху в XVI ст., варто оглянути його з точки зору аналізу процесу виникнення та поширення братств з його диференціацією на теренах єпархій, які складали в своїй сукупності адміністративно-територіальну структуру Київської митрополії. До певної міри, порушене питання з’ясовується за статистичною таблицею, складеною С. Лукашовою для періоду до 1596 р.¹¹ Перше, що кидається у вічі – відсутність свідчень про заснування в XVI ст. братств на території Луцько-Острозької і Пінсько-Турівської єпархій, а також у південній частині митрополичої єпархії з центром у Києві. З іншого боку, потрібно глибше проаналізувати багатогранну релігійну діяльність протектора православ’я князя В.-К. Острозького¹². В історіографії братського руху, конкретні моменти зв’язку

⁸ Шустова Ю. Э. Документy Львовского Успенского ставропигийского братства (1586 – 1788). Источниковедческое исследование. – С. 90-93.

⁹ Там само. – С. 95.

¹⁰ Там само. – С. 223.

¹¹ Реєстр має назву “Список об’єднань мирян, які існували у східних землях Речі Посполитої в другій половині XVI ст.”. – Лукашова С.С. Миряне и церковь: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. – С. 290-307. На жаль, таблиця містить чимало помилок, в тому числі й фактографічного характеру.

¹² Різноманітні аспекти релігійної діяльності В.-К. Острозького активно обговорювалися

В.-К. Острозького з мирянськими організаціями лише згадуються.

Аналіз стану вивчення досліджуваної проблеми спонукає до формулювання одного з досі нерозв'язаних актуальних питань: чому у маєтках В.-К. Острозького, прихильного бо братського руху в цілому, за його життя не засновувались братства (принаймні, це стосується території Луцько-Острозької єпархії, межі якої практично співпадали з обширом князівських володінь)?¹³

Донедавна існувало єдине свідчення про заснування В.-К. Острозьким братства у Тернополі, яке опублікував О. Терлецький¹⁴, яке, на жаль, дуже неспіливо увійшло до синтетичних праць з ранньомодерної історії Східної Європи XVI ст. (незважаючи на оприлюднення раніших джерельних свідчень, заснування братства датоване в історіографії за підтверджувальною грамотою 1593 р.)¹⁵. Цікаво, що Тернопіль належав до маєтків князя (В.-К. Острозький 1567 р. отримав місто після одруження на С. Тарновській; до складу маєтку входило місто, фільварк і 10 сіл; до 1603 р. маєтком управляв Олександр Острозький; за поділом спадщини Острозьких 1603 р., тернопільський маєток дістався синові князя Янушові; пізніше він передавався по спадку внукам

в літературі, починаючи з кінця XIX ст. – Див.: *Likowski E.* Unia Brzeska (1596). – Poznań, 1896; *Lewicki K.* Książę Konstanty Ostrogski a Unia Brzeska 1596 r. – Lwów, 1933; *Krajcar J.* Konstantine Basil Ostrogskij and Rome in 1582-1584 / J. Krajcar // *Orientalia Christiana Periodica*. – N 35. – Rome, 1969; *Ісаєвич Я.Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989; *Митр. Іларіон.* Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. – Луцьк, 1992; *Кемпа Т.* Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2002; *Ten że.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997; *Ten że.* Wobec kontreformacji: Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. – Toruń, 2007; *Гудзяк Б.* Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Переклад Марії Габлевич, під ред. Олега Турія. – Львів, 2000; *Яковенко Н.* Топос „з'єднаних народів” у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ, 2002. – С. 234-239; *Тимошенко Л.* Князь В.-К. Острозький і укладення Берестейської унії / Л. Тимошенко // Наукові записки. Історичні науки / Національний університет „Острозька академія”. – Вип. 13: Матеріали міжнародної наукової конференції „Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи” 15-17 жовтня 2008 року. – Острог, 2008. – С. 105-127; *Ульяновський В.* Невидимий світ в приватному і публічному житті кн. Василя-Костянтина Острозького // Пам'ять століть. – 2009. – № 5-6. – С. 126-148 та ін.

¹³ Це питання порушене мною у публікації: *Цімашиєнка Л. У.* Князь Василь-Канстанцін Астрожскі і брацкі рух у Києвській митрополії (апошняя трэць XVI – пачатак XVII ст.) // Исследования по истории Восточной Европы / Научный сборник / Государственное учреждение образования “Республиканский институт высшей школы”. – Минск, 2009. – С. 186-200.

¹⁴ *Терлецький О.* Василь-Костянтин князь Острозький. Історія фундації князя Острозького в Тернополі. – Тернопіль, 1909. – С. 37-40.

¹⁵ Див.: *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. – С. 25; *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К., 1990. – С. 46; *Кемпа Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – S. 95. Згаданий факт заснування братства не увійшов до каталогу братств, укладеного С. Лукашовою. – Див.: *Лукашова С. С.* Миряне и церковь: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. – С. 290-307.

В.-К. Острозького)¹⁶, але місцеві церкви входили до складу Львівсько-Кам'янецької єпархії¹⁷. При докладнішому вивченні проблеми, з'ясовується, що В.-К. Острозький трічі (чи, принаймні, двічі) фундував організацію мирян/парафіян у Тернополі.

Джерела фундації В.-К. Острозьким братства у Тернополі вперше описав згаданий О. Терлецький. На початку ХХ ст. вони зберігалися в архіві “Заведення князя Острозького в Тернополі”¹⁸. О. Терлецький говорив про дві грамоти: фундаційну 1560 і підтверджувальну 1593 рр. За його інформацією, перша була оригіналом з автографом князя, друга – тогочасною копією. Сучасне місцезнаходження оригіналів описаних джерел невідоме. У ЦДІАЛ зберігаються копії згаданих документів, зроблені, вірогідно, в міжвоєнний період¹⁹.

Як показало вивчення згаданих копій, ідеться про обляти документів-фундушів у тернопільських актах. Відповідно, вони датовані 1560, 1570 і 1593 рр. З огляду на те, що тернопільський маєток дістався В.-К. Острозькому в спадщину від померлої дружини Софії Тарновської у 1567 р. (останнім власником Тернополя з роду Тарновських був Ян Криштоф “Амор”), а в період з 1579 по 1594 рр. всі права на Тернопіль належали (як материзна) його синам, то тут виникають вповні справедливі сумніви. Звертаю увагу на ту обставину, що син князя Януш таки згадується в документі 1593 р., а син Олександр – в документі про побудову церкви під 1602 р. Слід також враховувати, що Тернопіль, заснований 1540 р. великим коронним гетьманом Яном Тарновським, привілеєм 1548 р. отримав магдебурзьке право, підтвержене і розширене 1550 і 1574 рр.²⁰ Як відомо, у містах магдебурзького права діяв так званий міщанський патронат над церквами, який відрізнявся від приватного (шляхетсько-магнатського). Прикметною рисою братського руху в XVI ст. було виникнення братств саме в містах з міщанською формою права патронату²¹. Можливо, у

¹⁶ Див.: Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядкування і передмова Ірини Ворончук. – Київ-Старокостянтинів, 2001. – С. 74.

¹⁷ Див.: *Скоцільяс І.* Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII-XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. – Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. – Львів, 2004. – С. 105 (дані візитації 1732-1733 рр.).

¹⁸ Див. про цю установу: *Гриб О. І.* Внесок Олександра Барвінського в розвиток Фундації князя Костянтина Острозького в Тернополі / О. І. Гриб // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. – Вип. XI. Серія: Історія. Зб. наук. праць за заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2006. – С. 313-316.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 891 “Привілеї князів Острозьких і Потоцьких, надані церкві Різдва Христового у Тернополі (1560-1761)”. У справі є також кириличні копії двох записів з братської книги початку XVII ст., які, з огляду на їх публікацію А. Петрушевичем (про це піде мова далі), не привертають увагу.

²⁰ *Dzieduszycki L.* Tarnopol // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walowski. – Т. XII. – Warszawa, 1892. – С. 188, 189.

²¹ Див. про це докл.: *Заикин В.* Участие светского элемента в церковном управлении, выборное начало и “соборность” в Киевской митрополии в XVI и XVII веках. – Варшава, 1930 (цьому питанню присвячений сьомий розділ праці “Опіка православного міщанства над церквами у містах”. – С.43-48); *Тимошенко Л.* Парафіяльне і братське самоврядування Київської митрополії в добу Берестейської унії (друга половина XVI – XVII ст.) //

випадку Тернополя, маємо справу з поєднанням двох форм патронату. У будь-якому випадку, питання про те, яке відношення в 1560 р. В.-К. Острозький мав до Тернополя, який ще належав його тестеві Янові Тарновському, залишається загадкою. Проте варто все-таки взяти до уваги, що шлюб князя з Софією Тарновською відбувся в 1553 р.

Перше джерело є фондушем, датованим 3 вересня 1560 р.²² Формуляр грамоти, в основному, не викликає заперечень, але цього не можна сказати про інші важливі деталі. Так, документ виданий 3 вересня 1560 р. у Дубні, другій родовій резиденції Острозьких. Однак відомо, що 2 вересня 1560 р. князь ще перебував у Турові²³. Інша проблема пов'язана з тим, що в документі спосіб поставлення священика, диякона і проскурниці до церкви Різдва Христового в Тернополі порівнюється з Острогом, яким у 1560 р. князь В.-К. Острозький ще не володів (відомо, що повернення острозьких мастків їх прямому спадкоємцеві відбулося лише в 1574 р.)²⁴. У зв'язку з тим, що оригінал фондуша не віднайдений, його поглиблений (і остаточний) археографічний аналіз відсувається на невизначену перспективу.

Як свідчить зміст фундаційної грамоти, В.-К. Острозький у відповідь на прохання тернопільських міщан надав “право” місцевій церкві Різдва Христового. Згадане надання цікаве у всіх відношеннях. Користуючись необмеженим правом патронату²⁵, В.-К. Острозький дозволив собі “поставити” священика, диякона, дяка і проскурницю. Водночас, висувалися вимоги до священика: “аби був пристойний і пильний служби Божої, і навчав людей як належить похристиянськи”. Крім того, священик мав бути єпископським протопопом чи намісником. Позаяк даний уряд все-таки залежав від єпархіальної влади, князь передбачав відповідні зносини з львівським єпископом. Дуже характерно, що священик не мав бути ніким “віддаленим”. Важливою є також вказівка на заснування шпиталю для убогих, для якого виділялися два лани поля за містом (з докладним описом їх меж). Для нагляду, урядування і пильнування за використанням ґрунтів призначалися князівські урядники, “дозорці князя”. Всім церковним причтом, а також шпиталем мала урядувати і завідувати організація мирян з восьми осіб (імена перелічуються). Фактично, ідеться про одних і тих

Готується до друку в збірнику матеріалів Міжнародної наукової конференції в Люблінському університеті Марії-Кюрі Склодовської.

²² ЦДІАЛ. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 891. – Арк. 5-6. Джерело є незасвідченою копією, зробленою зі впису до тернопільських магістратських книг від 4 лютого 1792 р. На жаль, неможливо провести звірку зі згаданими облятами, позаяк тернопільські актові книги втрачені.

²³ Про це свідчить оригінал листа В.-К. Острозького під згаданою датою. – ІР НБУВ. – Ф. КДА (Лебедев). – № 690. – Арк. 233. Висловлюю принагідну подяку І. Тесленкові за підказку згаданого факту.

²⁴ Про боротьбу В.-К. Острозького за повернення родинної спадщини див.: *Тесленко І.* Боротьба за Остріг: князь Острозький проти острозького старости / І. Тесленко // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип. 3. – К., 2003. – С. 99-120.

²⁵ Див. про це докл.: *Тимошенко Л.* Виняткова роль князя В.-К. Острозького в православній церкві (формування уявлень, східна єклезіальна ідентичність та магнатська протекція в умовах річпосполитського права патронату) / Л. Тимошенко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XIII. – Дрогобич, 2009. – С. 53-77.

же осіб: урядники, дозорці князя і згадана “вісімка” – це синоніми для означення мирянської організації. Повноваження її членів чітко прописані: урядувати шпитальними ланами і церковним речами (сріблом, апаратами і “пишностями”). У випадку смерті одного з членів організації, громада повинна його замінити шляхом виборів. Економічна незалежність мирянської організації мала бути досягнутою шляхом звільнення від всіляких міських податків. Водночас, ті “патрони чи радше дозорці” повинні були звітуватися за церковні доходи і видатки. Мирянська організація мала також урядувати другою місцевою церквою Воздвиження Чесного Хреста.

Звертаю увагу на те, що в джерелі не вживається термін “братство”²⁶. Так само, він відсутній у наступних документах. Тим не менше, йдеться саме про братську мирянську організацію, незважаючи навіть на відсутність у всіх аналізованих джерелах згадки про статут. Цікаво, що перший дослідник історії братства О. Терлецький без будь-яких застережень назвав організацію братством: на його думку, повстав “рід братства церковно-добродійного” в Тернополі²⁷. Навіть і без згадки статуту, в джерелах означені чіткі статутні положення братської організації: виборність та підзвітність членів, їх обов’язки щодо церковного майна, шпиталю та ґрунтів, певну незалежність священика, контроль над усім церковним причтом з боку “вісімки” та ін. Фактично, князь В.-К. Острозький уфундував організацію мирян з поки що нечіткими, але характерними рисами ставропігії.

Другий фундуш не зберігся. Коли у 1593 р. братство в черговий раз звернулося до князя, то воно аргументувало своє звернення тим, що попередній привілей, а саме, грамота 1570 р. загубилася. Відтак, в грамоті 1593 р. окреслено зміст надання 1570 р.²⁸ Якщо в документі немає помилки і тут справді йдеться про проміжний лист-підтвердження 1570 р., то все одно його дипломатичний аналіз не є можливим. Єдине, що можна стверджувати: 3 вересня 1570 р. В.-К. Острозький перебував на Волині і цілком міг видати свій лист у Дубні.

Отже, йшлося про фундуш для “соборної” церкви Різдва Христового з затвердженням восьми “дозорців”, “старших”. З місцевих оренд їм тепер призначалося 10 зл. річних на шпиталь, підтверджувалося надання ланів. Розширювалися обов’язки “старіших”: тепер їм належало урядувати, разом зі шпиталем, школою і церковними слугами, дияконом, дяками, витрикушем, проскурницею. Підтверджувався і порядок виборів. У переказі змісту надання 1570 р. не обумовлене становище священика.

Третє (і останнє) надання датоване 4 вересня 1593 р.²⁹ З точки зору дипломатики, документ також викликає певні сумніви. Так, він виданий 4 вересня 1593 р. у Тарнові, хоча відомо, що 31 серпня 1593 р. В.-К. Острозький був ще в Острозі. Також, існує джерельна інформація про те, що другу половину вересня

²⁶ Саме у зв’язку з цією обставиною Я. Ісаєвич відмовився визнати тернопільську мирянську громаду братством. – *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль у розвитку української культури XVI - XVIII ст. – С. 25.

²⁷ *Терлецький О.* Василь-Костянтин князь Острозький. Історія фундації князя Острозького в Тернополі. – С. 38.

²⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 891. – Арк. 7 зв.– 8.

²⁹ Там само. – Арк. 7 зв. – 9. Джерело є копією з копії 1735 р., засвідченої 1743 р.

(і практично аж до лютого наступного року) він провів на Волині³⁰. Так, що у Малопольщу він міг “скочити” лише теоретично.

Передовсім, у підтверджувальній грамоті стверджується, що Тернопіль вже знаходився у держанні Януша Острозького. Разом з підтвердженням старих прав та обов’язків щодо матеріальної підтримки церкви та братства, кількість членів організації збільшувалась до десяти (їх список також наводиться). Уточнювалися повноваження братства: вони повинні були доглядати за “всіма внутрішніми і зовнішніми церковними порядками”. До числа об’єктів догляду додавався попівський і дияконський будинок, школа та ін. Фундовані мастки звільнялися від замкової опіки і податків.

Також, уточнено право нагляду за священиком: братчики “під своїм призначенням повинні мати священика і диякона, в їх житті та науці”, за ними закріплювалося право залишати досвідчених священнослужителів, або ж, у протилежному випадку, їх “віддаляти”. Водночас, підтверджувалися намісницькі права священика, який мав під своїм духовним завідуванням інші церкви міста та прилеглої округи. Фундатор також згадав, що його прохання щодо повноважень намісника і священика до львівського єпископа залишається в силі (єпископ мав надавати своє благословення священикові і дияконові), принаймні, владику не повинен був противитися фундації князя. Окреслений порядок поширювався і на міську церкву Воздвиження Чесного Хреста.

Варто також поставити питання про загальноцерковні умови та можливі зовнішні впливи на процес становлення тернопільського братства. Серед подій кінця століття притягує увагу відвідини Тернополя патріархом Єремією II, який повертався до Константинополя з Московії та Русі. 31 жовтня 1589 р. патріарх був у Тернополі, де під його проводом відбувся духовний суд у справі братств, який, щоправда, завершився в Кам’янці (пряме свідчення про подію не збереглося, вона відома лише за згадкою грамоти архиєрейського собору 1590 р.³¹). 23 листопада Єремія вже був у Кам’янці³². Ще 1588 р. патріарх підтвердив права львівського братства. Саме в Тернополі він підписав лист про заснування братства в Рогатині³³. Чи відбувся контакт патріарха з тернопільськими братчиками, невідомо. Можливо, перешкодою стало перебування Єремії II в Замості у Яна Замойського, який в цей період знаходився у ворожих стосунках з В.-К. Острозьким, внаслідок чого зустріч патріарха з патроном православної церкви не відбулася. Однак мені відомо, що Єремія благословив, крім львівського і віленського братств, ще декілька мирянських міських спільнот.

Іншим цікавим фактом, який дещо привідкриває світло на контакти В.-К. Острозького з Тернополем, є інформація про те, що в місті якийсь час перебував італійський будівничий Петро Сперендіо, який розбудовував ост-

³⁰ За даними І. Тесленка, з якими він люб’язно мене ознайомив, 31 серпня 1593 р. В.-К. Острозький ще був в Острозі (ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 390 зв.), а 9 вересня перебував у Володимирі (Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 646).

³¹ На цю обставину слушно звернув увагу М. Дмитрієв. – *Дмитриев М. В.* Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. – Москва, 2003. – С. 111.

³² Див. про це докл.: *Гудзяк Б.* Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000. – С. 264.

³³ Там само. – С. 187-188.

розьку резиденцію князя (джерельна інформація походить з початку 90-х рр.). Як уважає В. Александрович, поява майстра в Тернополі не була випадковою: очевидно, майстер виконував тут якісь роботи³⁴.

Початкова історія тернопільського братства цікава не тільки згаданими фундушами князя В.-К. Острозького. Збереглася невелика книга протоколів цього братства в хронологічних рамках XVII ст. – початку XVIII ст. Уперше про братську книгу повідомив невтомний колекціонер церковної старовини, видатний галицький історик церкви А. Петрушевич, який ще в 1874 р. у першому томі “Сводной галицко-русской летописи” опублікував кілька записів з рукопису³⁵.

Рукописна книга Тернопільського братства Різдва Христового віднайшлася в фондах Національного музею у Львові³⁶. Книга має 37 аркушів, записаних з обох сторін (пагінація музейна, деякі аркуші не записані взагалі, частина не записана на звороті, частина записана не повністю, стиль письма: скоропис XVII ст., почерки різні, чорне, коричневе і синє чорнило, яке місцями вицвіло). Стан початку рукопису (а частково і інших його частин) незадовільний: правий нижній кут пошматований, перші дві сторінки збереглися частково (менше 0,3 % площі), у двох наступних втрати складають приблизно 0,3 % площі, тож відчитання тексту складає великі труднощі, хоча більшість тексту піддається вивченню.

Перші записи книги не датовані. Так само, неможливо з'ясувати, чи маємо справу з повним текстом кодексу, чи він все-таки не має початку. Як свідчить фрагмент збереженого тексту першого запису, ідеться про невідомий інвентар книг парафіяльної/братської бібліотеки³⁷. Вочевидь, інвентар має продовження на звороті, що засвідчується переліком двох невідомих книг “острозького друку”, однієї – надрукованої у Вільні³⁸. Наступний запис також відчитується важко. Фактично, тут наводиться реєстр церковного срібла (позолочений хрест, кадильниця, блюдо, зізда, ложка, панагія та ін.). Цьому реєстру передують фрагмент короткого, але дуже важливого змісту (на наявність дати вказує лише вціліла згадка “мц”), в якому ідеться про якогось “витри куша” (тобто, ктитора), а також про “фундуш” славетної пам'яті “воєводи кївського” (чи означає це, що князь вже помер?)³⁹. На звороті уміщено каталог церковних книг, з фрагменту якого читається лише “євангеліє тетр”, кілька оправ та оздоб до невідомих книг, двоє фундаторів також невідомих книг⁴⁰. Запис на третьому аркуші цілком складається з реєстру церковного одягу: тут фактично перераховано

³⁴ Александрович В. Мистецьке середовище Острога епохи Академії (1570-ті – 1630-ті рр.) / В. Александрович // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Т. I. – Львів, 1995. – С. 60.

³⁵ Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874 (про ці публікації мова піде далі).

³⁶ Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького (далі – НМЛ). – Фонд “Рукописи кириличні” (далі – Рк.). – Рк. – 971.

³⁷ Там само. – Арк. 1.

³⁸ Там само. – Арк. 1 зв.

³⁹ Там само. – Арк. 2.

⁴⁰ Там само. – Арк. 2 зв.

дев'ять різновидів риз (десятий пункт закреслено)⁴¹. З фрагменту тексту на звороті видно, що йдеться про матеріал, з якого виготовлено ті чи інші предмети церковного одягу (нижня частина тексту вицвіла і не прочитується).

Фрагмент запису на наступній сторінці починається з дати – 1630 р., в цей день відбулися перевибори братської старшини, під час яких складено черговий реєстр⁴². Наступна сторінка має дату 26 червня. Далі йдуть записи іншим чорнилом і іншим почерком, головне ж – вони хронологічно пізніші. Один із найцікавіших записів цієї хронологічно плутаної частини датований травнем 1651-го року: того року святу тернопільську церкву “спалили козаки и татары”, “злупили сребро аппараты и инши речи”⁴³.

На 12-му аркуші починається найдавніший точно датований запис від 15 червня 1602 р.⁴⁴, який повністю опублікував А. Петрушевич⁴⁵. Літописця зацікавив ще один запис з 1610 р.⁴⁶, який він також навів повністю⁴⁷. Друга частина братського кодексу (приблизно з 15-го по останній 37-й аркуш) також збереглася краще. Вона хронологічно більш послідовна: тут розміщені записи в межах 1611 – 1703 рр., хоча вони дуже нерегулярні (відсутні записи за великі часові проміжки: найбільша перерва знаходиться в межах 1639 – 1650 рр.).

Гадаю, що і в часи А. Петрушевича тернопільська братська книга знаходилася в такому ж стані, як і сьогодні, на що вказує той факт, що дослідник публікував лише ті записи, які збереглися повністю (щоправда, чому його зацікавили саме ці записи, сказати важко, адже таких записів набагато більше). Питання про датування початкових записів рукопису залишається відкритим. У зв'язку з тим, що в недатованому фрагменті зустрічається інформація про фондуш князя В.-К. Острозького, припускаю, що запис зроблено до 1602 р.

Важлива інформація про фондуш для тернопільської церкви подана і в записі 1602 р., в якому йдеться про побудову мурованого храму (попередній був дерев'яним). 15 червня 1602 р. за згодою князя Олександра Острозького, а також єпископа Гедеона Балабана, місцеве братство разом зі священником протопопом Георгієм Гавриловичем заклало мурований храм поруч старого дерев'яного. Будівництво церкви Різдва Господнього було закінчено 4 вересня 1608 р. 4 січня 1609 р. храм посвятив новий львівський єпископ Ієремія Тисаровський. Тут перелічено десятку братчиків, які розпоряджалися фондушем князя і будували храм.

У додатках-примітках до 1-го тому “Сводной... летописи” А. Петрушевич опублікував ще один важливий документ, який стосується відносин князя В.-К. Острозького з тернопільськими братчиками (джерело зберігалося в збірці Тернопільської парафії Різдва Христового)⁴⁸. Він хронологічно раніший: грамотою від 27 червня 1600 р. В.-К. Острозький розглянув скаргу тернопільських

⁴¹ Там само. – Арк. 3.

⁴² Там само. – Арк. 4.

⁴³ Там само. – Арк. 6.

⁴⁴ Там само. – Арк. 12-14.

⁴⁵ *Петрушевич А. С.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – С. 12-15.

⁴⁶ НМЛ. – Рк. – 971. – Арк. 14 зв.

⁴⁷ *Петрушевич А. С.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – С. 39.

⁴⁸ *Петрушевич А. С.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – С. 395-396.

міщан – опікунів місцевого шпиталю, на місцевого єврея. Фактично, джерело підтверджує наданий князем фондуш для шпиталю.

У текстах літопису А. Петрушевич подав ще декілька важливих інформацій, що безпосередньо стосуються церковної (і братської) історії Тернополя тієї доби. Так, 1605 р. при храмі Різдва Христового були написані Бесіди Св. Іоана Золотоустого на Євангеліє Матфея. Переписувачем був Яків Пеляло, який знаходився при отцю Георгію, фундатором – міщанин Симеон Григорович Сенчина (Сенчило ?)⁴⁹. Про нього в братському записі 1602 р. сказано, що він був одним із ктиторів храму, швагром найбільш шанованого у місті Василя Ігнатовича Чайки, також ктитора, райці міста, крамаря, сином ще одного видатного міщанина – Григорія Вацевича, місцевого райці, також “старожитнього” ктитора.

Дату побудови мурованого храму, яка зазначена в братському записі, А. Петрушевич підтвердив публікацією тексту стінного напису біля бічних дверей церкви, зліва над вітварем (дослідник переписав текст зі старої копії, зробленої латинкою). Текст повідомляв, що церква була закладена 1602 р. за панування князя Олександра Острозького та урядування єпископа Гедеона Балабана, будову закінчено 4 вересня 1608 р., посвячено єпископом Єремією Тисаровським 4 січня 1609 р.⁵⁰ Ще один напис, розміщений над головними воротами церкви, повідомляв про дату побудови дзвіниці, яка появилася у липні 1627 р.⁵¹

Проаналізовані джерельні свідчення про заснування та початкову історію тернопільського братства мають велике значення. По-перше, вони є конкретною ілюстрацією підтримки світським патроном братського руху, причому в його архаїчній ставропігійній формі. Водночас, фондушеві документи засвідчують, що витoki ставропігійної форми організації братств є набагато старшими, ніж це вважалося раніше. По-друге, дещо виразніше з'ясовується питання про використання магнатом права патронату у своїх маєтках: заснування братства відбулося практично незалежно від єпархіальної влади, а також світської влади Речі Посполитої. Ставропігійні прерогативи місцевого братства гарантувалися не патріархом, а магнатом – ктитором і протектором православної церкви. У зв'язку з цим, припускаю, що маємо справу з рідкісною формою ставропігії, яка не зустрічається в інших регіонах Київської митрополії.

Записи на сторінках тернопільської братської книги дозволяють також уточнити особливості місцевої мирянської організації. Так, навіть протягом XVII ст. у протоколах тернопільського братства жодного разу не вжито назва “братство”. У другій частині книги протокольні записи набувають більш стандартного характеру і фіксують засідання братства за аналогією до інших братств, називаючи його “схаджкою”. Найцікавіше, що тернопільські братчики визначали себе як “громада церковная” (записи 1625 р., 1635, 1636, 1686 рр.), “зупелная громада” (запис 1685 р.)⁵². У записі 1616 р. уточнюються категорії

⁴⁹ *Петрушевич А. С.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – С. 28.

⁵⁰ Там само. – С. 15.

⁵¹ Там само. – С. 65.

⁵² НМЛ. – Рк. – 971. – Арк. 22, 25 зв., 28, 29, 31 та ін.

учасників зборів: парафіяни, патрони, священник⁵³. Причому, священники церкви Різдва Христового протягом всього століття були водночас тернопільськими намісниками, в другій половині століття вони ставили свої підписи під протоколами засідань братства. Тобто, вимоги до священників, окреслені в фундушх князя В.-К. Острозького, дотримувалися весь час. Поза сумнівом, що у випадку Тернополя маємо справу з парафіяльним братством (часто в протоколах засідань поняття братство і парафія виступають синонімами), чим, властиво, й було більшість мирянських організацій Київської митрополії.

У протоколах також регулярно зустрічаються керівники братської організації: витрикуші, патрони, церковні шафари. Ще одна риса братської організації: велика увага в її діяльності приділялася шпиталю, а також школі і, відповідно, забезпеченню їх функціонування. Так, в протоколах часто ідеться про майно “церковне” і “шпитальне”, а в 1624 р. братство обговорювало питання про побудову нової мурованої будівлі шпиталю⁵⁴. Можна навіть припустити, що харитативна функція тернопільського братства була домінуючою. Цікаво також, що під патронат братства Різдва Христового підпадали братства/парафії інших міських церков. Ще одна характерна риса: братський священник виконував функції намісника князя В.-К. Острозького – патрона місцевої мирянської організації.

Гадаю, що актуалізація історії Тернопільського братства є важливою для історії міста Тернополя ранньомодерної доби. Останнім часом в загальних науково-популярних нарисах історії міста фундація князя В.-К. Острозького згадується, але датується винятково 1570 р. Цим же роком датується перша писемна згадака церкви, як дерев'яної споруди⁵⁵.

Повертаючись до питання про відсутність братств на території Волині, слід враховувати і позицію місцевого владики Кирила Терлецького, який, вочевидь, неприхильно ставився до братського руху⁵⁶. Цікаво, що його сусід (а з 1595 р. і конфесійний ворог) львівський владики Гедеон Балабан, незважаючи на боротьбу з Успенським братством у Львові, таки заснував братства на території своєї єпархії⁵⁷. Не були винятком і інші сусідні владики (наприклад, володимирський Іпатій Потій чи перемишльський Михайло Копистенський),

⁵³ Там само. – Арк. 17 зв.

⁵⁴ Там само. – Арк. 21 зв.

⁵⁵ Див.: Сакральні пам'ятки Тернопільщини. Фотоальбом / Автори проекту В.О. Гульовський, М.В. Лисевич, кер. О.І. Сніговський. – Тернопіль, 2009. – С. 32; Історія Тернополя // <http://ternopil.at.ua/index/0-23>. Див. також: *Jedynak St. Tarnopol – miasto Jana Tarnowskiego // Rota. Kwartalnik dla polonii i polaków poza granicami Polski.* – 1999. – N 1/2. – S. 81.

⁵⁶ Як відомо, найстарше на території єпархії Луцьке братство було засноване при церкві Воздвиження Чесного Хреста у 1617 р. 1618 р. було започатковано братський пом'яник.

⁵⁷ Гедеон Балабан сприяв заснуванню братств: 1589 р. при церкві Св. Теодора з Тирона на Краківському передмісті Львова; 1602 р. в Гологорох; 1603 р. в Адамківцях біля Бережан; 1605 р. при Преображенській церкві в Могилеві; 1606 р. Святомиколаївського братства в Замості. Хрестоматійним вважається сприяння Гедеона Балабана заснованому 1586 р. братству при церкві Різдва Богородиці в Рогатині, з яким він не зміг налагодити співпраці. – Див. докл. з докладним джерельним обґрунтуванням: *Тимошенко Л.* Берестейська унія 1596 р. – С. 120.

братства виникали і на території Холмської єпархії⁵⁸. Нагадаю, що до початку 90-х рр. союз князя з Кирилом Терлецьким був досить плідним, що знайшло відображення у виразних кроках єпископа на шляху реформування церкви⁵⁹.

Підсумовуючи, зазначу, що зв'язки князя В.-К. Острозького з церковними братствами яскраво характеризують його діяльність як протектора православної церкви. Проте, зрозуміло, що цю сторону діяльності В.-К. Острозького не варто перебільшувати чи трактувати однобічно. Передовсім, слід взяти до уваги, що йдеться про захист прав православної церкви, загроженої в результаті проголошення Берестейської унії 1596 р. Слід також пам'ятати про те, що в суспільстві доби пізнього середньовіччя та раннього нового часу використовувались загальноприйняті (і, водночас, своєрідні) методи захисту, які вважались для тієї доби цілком “нормальними”. Водночас наведений матеріал про фундування князем В.-К. Острозьким братства в Тернополі вимагає більш ретельної перевірки, позаяк йдеться про свідчення, які є старшими від усталених в історіографії фактів щодо початків інституційного розвитку братств, пов'язаних з наданнями константинопольських патріархів.

**Leonid Tymoshenko. TERNOPIL BROTHERHOOD OF THE
NATIVITY OF CHRIST IN THE VIEW OF THE LITTLE KNOWN
AND NEWLY BROUGHT TO LIGHT SOURCES (THE SECOND
HALF OF THE SIXTEENTH – SEVENTEENTH CENTURIES)**

⁵⁸ Щоправда, не існує жодних свідчень про заснування в XVI ст. братств на території Пінсько-Турівської єпархії, а також у південній частині митрополичої єпархії з центром у Києві. Щодо Пінсько-Турівської єпархії, то перше братство в Пінську виникло тут в епоху Петра Могили. Уявлення С. Лукашової про те, що Преображенське братство в Слуцьку, яке було засновано 1586 р., належало до Пінської єпархії (*Лукашова С. С. Миряне и церковь: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века.* – С. 298), є помилковим, адже Слуцьк завжди належав до митрополичої єпархії. В XVII ст. тут резидував намісник митрополита. – *Degiel R. Protestanci i prawoslawni.* – Warszawa, 2000. – S. 34.

⁵⁹ Проблема розглянута мною у статті: *Тимошенко Л. Діяльність єпископа Кирила Терлецького на уряді Луцько-Острозької кафедри / Л. Тимошенко // Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII – XIX wieku / Red. A. Gil / Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej.* – Т. 5. – Lublin, 2009. – S. 193-211.